

Atalia ONI IU
(Universitatea de Vest din
Timișoara)

Inscripțiile militare din Dacia romană . Între art , religie și ideologie

Abstract: (Soldiers' Inscriptions from Roman Dacia – Between Art, Religion and Ideology) The soldiers are in Dacia, as in the Roman world, a particular social group, among others due to its major role played in the process of Romanization. Definitely serving this purpose, all military acts and gestures were, at least formally, subordinated to imperial ideology with a few basic elements: the fort, a symbol of Rome at the borders, religious microcosm, enclave of morality and humanity; the uniform with its parts; the oath of allegiance. Soldiers complied with imperial cult and flags cult. All terms of the formal institutional Roman army (including the religious one) are rigorous and standardized, studies on military religion differentiating *religio militum* from *religio castrensis*. In a previous study (Atalia Stefanescu-Oni iu, *Religion of the soldiers from Roman Dacia*, Ed Excelsior Art, Timisoara, 2009) we said that "Beyond the religious policy of the Roman state, the individuals had their own religious life, inside the camps or in the civilian settlements, once their obligations to the state were accomplished ". The present analysis will focus on the military monuments from an artistic point of view, to see to what extent they reflect a certain standard or required rigor or we can identify a personal touch and artistic taste of the soldiers (army art / soldiers' art).

Keywords: Roman Army, religion, art, epigraphic monument, ideology

Rezumat: Militarii reprezintă în provincia Dacia, ca de altfel în întreaga lume romană, o categorie socială deosebită, printre altele și prin rolul major pe care l-au avut în cadrul procesului de romanizare. Servind în mod categoric acestui scop, toate actele și gesturile militarilor erau, cel puțin în la nivel formal, subordonate ideologiei imperiale prin câteva elemente fundamentale: castrul, simbol al Romei la frontiere, microcosmos religios, enclavă de moralitate și romanitate; uniformă cu părțile sale componente; jurământul de credință, după ce orice militar la intrarea în serviciu și reînnoit anual la data de 3 ianuarie. Militarii aveau obligativitatea respectării cultului imperial și al stindardelor. Tot ceea ce ține de domeniul formal, instituțional al armatei romane (inclusiv pe plan religios) este riguros și standardizat, studiile privind religia militarilor diferind de altfel *religio militum* de *religio castrensis*. Dacă anterior (în Atalia Stefanescu-Oni iu, *Religia militarilor din Dacia romană*, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 2009) apreciam că „dincolo de politica existentă pe plan religios, promovată de statul roman prin conducerea provincială, am putut observa că indivizii au și o viață religioasă proprie, desfășurată în castru sau a ezările civile, odată ce obligațiile față de stat au fost îndeplinite”, în prezentul studiu vom analiza monumentele militarilor din punct de vedere artistic, pentru a vedea dacă acestea reflectă o anumită standardizare sau rigurozitate impusă sau putem identifica nota personală și gustul artistic al militarilor (arta armatei/arta soldaților).

Cuvinte cheie: Armata romană, religie, artă, monument epigrafic, ideologie

Studiul de față își propune să aprofundeze analiza monumentelor votive ale militarilor, luând în discuție forma acestora (dimensiuni, calitatea scrierii), pentru a vedea dacă în ele sunt reflectate anumite standarde sau reguli impuse sau dacă putem identifica amprenta personală sau preferința artistică a soldaților (artă militară / artă a soldaților). De asemenea vom căuta să analizăm în ce măsură monumentele ridicate de divinitățile care formează panteonul personal al soldaților se deosebesc (sau nu) de cele pentru divinitățile oficiale ale armatei.

Din punct de vedere metodologic vom analiza doar altarele votive care prin formă, text și elemente de decor ar putea oferi indicii privind existența (sau nu) a unei arte militare, a unor abloane și reguli care soldații trebuiau să se supună și care ar putea avea legătură

cu ideologia imperială sau cu normele din armată. Am organizat analiza noastră pe centre militare, ceea ce va permite o comparație cu monumentele civililor și eventual identificarea unor particularități ale artei militare.

La *Alburnus Maior* sunt cunoscute patru altare (**Plan a I**), toate dedicate în zona sacră de la Hadrian de trei *beneficiarii consulares* din legiunea XIII Gemina în onoarea lui Iuppiter Optimus Maximus. Două altare sunt cvasi-identice (ca text, nu ca dispunere a textului, dimensiune a literelor sau décor, întrucât altarul nr. 2 prezintă baza și coronamentul disproporționate față de restul altarului, în timp ce altarul nr. 15, cel mai impunător dintre toate altarele descoperite la Hadrian între anii 1983-1984 prezintă un coronament decorat cu fronton triunghiular, acrotere și motive vegetale) și au fost dedicate de către *beneficiarius consularis* C. Calpurnius Priscinus¹.

Din punct de vedere artistic cele patru monumente se încadrează în tipurile de monumente descoperite la *Alburnus Maior*: altar cu coronament neornamentat (2 și 12 sunt singurele care au coronamentul și baza mai largi de cât corpul altarului) și altar cu coronament ornamentat cu fronton triunghiular și volute (nr. 1), aceasta fiind categoria de monumente cea mai bine reprezentată la *Alburnus Maior* (8 piese), respectiv piesa cea mai deosebită, și anume nr. 15. Nici V. Wollmann, care a descoperit aceste piese, nici cercetătorii zonei sacre de la Hadrian care au reluat analiza acestora, nu au putut stabili pe baza scrisului dacă putem vorbi despre metodele pietrării identice pentru vreunul dintre monumente. Ce s-a putut stabili a fost că, spre deosebire de monumentele civililor, acestea ale militarilor au un scris mai îngrijit și calitatea limbii este mai bună². Nu putem afirma că cele două monumente cu coronamentul și baza simple ar fi de un specific sau o preferință a beneficiarilor consulari, cu atât mai mult cu cât piesele nu sunt identice, dar pe de altă parte, C. Calpurnius Priscinus apare și pe cel mai frumos decorat altar de la *Alburnus Maior*, cu același text al inscripției ca și precedentul.

Chiar dacă pentru această analiză avem doar patru altare în discuție, situația de aici este oarecum similară cu alte centre militare ale provinciei. Deși au fost ridicate pentru divinitatea supremă romană, piesele de la *Alburnus Maior* sunt simple, fără pretenții artistice deosebite (mai ales pentru altarele nr. 2 și 12 de exemplu, singurul altar aparte, care cu certitudine a avut o funcționalitate deosebită, fiind piesa nr. 15). Piesele au fost cu siguranță realizate de meștrii locali, care au sculptat și altarele civililor, chiar dacă au acordat oarecum o mai mare atenție în inscripționarea altarelor beneficiarilor cu o scriere mai îngrijită decât în cazul celorlalte monumente ale civililor.

Analizând altarele votive ale militarilor de la *Apulum* le putem încadra în câteva tipuri de monumente bine reprezentate deopotrivă în mediul militar, cât și în mediul civil. Primul tip (**Plan a II**) este reprezentat de altarele cu bază și coronament simple, cel mai adesea din calcar, care au fost ridicate atât pentru divinitatea supremă a panteonului roman, cât și pentru Deus Aeternus sau Mithras, deci nu există o corelație între divinitate și forma altarului³. Simplitatea monumentului nu poate fi pusă în legătură nici cu statutul social al

¹ Wollmann 1985-1986, nr. 2 and 15; despre rațiunea care a determinat ridicarea acestor două altare identice vezi discuția la Ștefănescu-Oniș 2009, p. 100.

² Cociș, Ursu și Cosma, Ardevan 2003, p. 155.

³ apud Tatarkiewicz 2003, p. 11; IDR III/5, 282, 163, 124, 27; apud Moga 1985, p. 157, 14; 159, 19.

dedicantului, acesta variind de la soldat la veteran, signifer, beneficiar consular sau centurion, nici cu o eventuală specificitate cronologică (piesele databile au fost realizate atât în secolul II, cât și în secolul al III-lea). Cel mai impozant monument de acest tip, realizat din marmură, îi aparține lui Olus Terentius Pudens Uttedianus, legat al Daciei, fost legat al Raetiei și a fost ridicat pentru divinitatea africană Caelestis, asociat cu Aesculap Augustus, geniul Cartaginei și al Daciei⁴.

Asupra a două altare dorim să insistăm în mod special, atrăgând atenția că de în textul oferit informații de mare însemnătate pentru istoria provinciei, aspectul monumentelor lasă mult de dorit. Primul dintre acestea a fost pus pentru Iuppiter, adorat cu epitetul Victor și Depulsor de către centurionul M. Domestius Restitutus din legiunea XIII Gemina⁵. Nu știm ca o consecință a acestui eveniment militar a fost ridicat acest monument, dar credem că trebuie să fi avut legătură cu o acțiune încheiată victorios, cu atât mai mult cu cât dedicantul a înțeles că data să fie consemnată cu exactitate (23 august 154). Cea de-a doua inscripție a fost pusă pentru Dominus Aeternus, în semnătatea împăratului Traian, de către L. Antonius Apollinaris, veteran din legiunea I Adiutrix și importanta sa rezidență în faptul că este considerat unul dintre argumentele prezenței acestei legiuni în Dacia. Ceea ce atrage atenția în cazul acestor două altare este modul în care a fost înscris textul, și anume inclusiv pe coronament și pe bază, cu litere asimetrice și un stil neîngrijit. Numele divinității, înscris în ambele cazuri pe coronament, este redat cu litere mult mai mari decât restul textului, chiar supradimensionate, lăsând încă impresia unei adugiri ulterioare. Când privește partea de text înscris pe bază, aceasta a fost încă de la început realizată așa (pentru altarul pus lui Iuppiter), în timp ce pentru altarul de către Dominus Aeternus literele mai mici sugerează că mergea să fie continuată scrierea pe bază din lipsă de spațiu. Astfel de monumente cu textul înscris pe coronament sau și pe bază mai sunt cunoscute la *Apulum*, inclusiv în rândul civililor. Nu putem afirma în acest moment dacă este sau nu o notă definitorie a atelierelor locale, însă rămânem înțrebarea de ce comanditarii au acceptat aceste monumente, în ciuda statutului lor social și a condițiilor economice bune de care se bucurau.

O a doua categorie de monumente (**Plan a III**) o reprezintă cele cu bază și coronamentul profilate, cu coronamentul decorat cu fronton triunghiular cu motive vegetale și acrotere. În special din cauza, monumentele au fost puse pentru divinitățile oficiale ale statului roman și ale armatei (Iuppiter Optimus Maximus, Iunona, Minerva⁷), pentru Apollo, al cărui cult ocupa la *Apulum* un loc deosebit (și-a fost ridicat un templu și o fântână⁸). Flavius Barhadadi, *sacerdos Iovis Dolicheni ad legionem XIII Gemina* pune un altar de grănie (celelalte au fost de calcar) pentru Dolichenus și Dea Suria Magna Caelestis, pentru bunăstarea Imperiului Roman și a legiunii⁹. Probabil inscripția a fost ridicată cu ocazia vizitei în Dacia a împăratului Caracalla. Formula *Pro salute Imperii / Imperatoris* este mai frecventă în timpul dinastiei Severilor, ca urmare a rolului jucat în răspândirea cultelor

⁴ IDR III/5, 41.

⁵ Moga 1985, p. 149, 15; IDR III/5, 232.

⁶ IDR III/5, 65.

⁷ Piso 1981, p. 446; IDR III/5, 148, 140, 173, 261, 192; apud Moga 1985, p. 149, 13; CIL III 1056 apud Moga 1985, p. 157, 15; CIL III 1105 apud Moga 1985, p. 157, 2.

⁸ IDR III/5, 699.

⁹ Sanie 1981, p. 255, nr. 4, pl. XVI/1; IDR III/5, 221.

orientale de c tre împ r tesele din această dinastie¹⁰. Piesele din această categorie sunt mult mai elegante, mai îngrijit scrise decât cele de dinainte. Statutul social al dedicanilor este mai pu in eterogen (se identific trei categorii mari de dedican i, i anume beneficiari, centurioni, veterani). Dou monumente au fost realizate din marmur , primul apar înând veteranului Marcus Aurelius Marinus¹¹ care se închin numenului lui Apollo (cu siguran bun starea dobândit dup ie irea la vatr explic alegerea materialului), cel de-al doilea apar ine lui L. Aemilius Carus¹², *legatus augusti III Daciae*, c tre Serapis, Iuppiter, Sol, Isis, Luna, Diana i Dis Deabusque Conservatoribus (celelalte trei manifest ri de cult sunt inscrip ii puse de c tre militarii din legiunea XIII Gemina de la *Apulum*, dou fiind depuse chiar în *principia*¹³. Ar exista în acest moment dou ipoteze – cultele egiptene sunt o mod în rândurile legiunii XIII Gemina (consider m c exist o posibilitate ca i statueta de la *Drobeta* s dateze de la începuturile st pânirii romane la nordul Dun rii), care ar fi putut lua contact cu ele înainte de venirea în Dacia sau, dat fiind locul de descoperire a pieselor i calitatea dedicanilor (*primus pilus, tribunus laticlavus, legatus legionis*), precum i faptul c temporal suntem în secolul II când cultele egiptene au ocupat un loc important între preferin ele religioase ale casei imperiale s fie astfel promovat politica religioas a dinastiei (nimic din onomastica dedicanilor nu spune c am avea de-a face cu africani de origine). Serapis se reg se te într-o inscrip ie, mult discutat , a legatului L. Aemilius Carus (173-175) al turi de alte divinit i (Iuppiter, Sol, Isis, Diana, Luna, Dis deabusque Conservatoris)¹⁴. Este o inscrip ie care sintetizeaz , într-un fel, politica religioas a secolului II).

Pentru acest tip de monument avem a adar argumente care s sus in o leg tur cu pozi ia social i economic a dedicantului, precum i cu semnifica ia i importan a inscrip iei pentru armat i autoritatea roman .

O a treia categorie de monumente (**Plan a IV**) o reprezint cele care prezint baza i coronamentul profilate, cu dou variante: neornamentate i cu coronament sau baz ornamentate¹⁵. Piesele neornamentate apar in mai ales unor veterani i legati de legiune. Realizate din calcar, cu o scriere corect , îngrijit , piesele sunt sobre, f r a se putea face diferen ieri la nivelul calit ii în func ie de divinitate sau pozi ia dedicantului. Dou dintre acestea prezint elemente de decor i pe fe ele laterale: fructe i vrejuri de vi de vie pe altarul pentru Iuppiter al tubicenului C. Sentius Bassus¹⁶ (nu g sim o leg tur cu divinitatea), respectiv vrej de vi de vie cu struguri i urceus pe altarul pentru Liber i Libera apar înând veteranului Claudius Atteius Celer¹⁷, devenit decurion în canabae.

Tipul de altar cu baza i coronamentul profilate cu coronament sau baz decorate, realizate din calcar (**Plan a V**), au fost puse pentru divinit ile oficiale ale statului roman i ale armatei i aici ne referim la Iuppiter Optimus Maximus, Diana Augusta sau cele trei

¹⁰ Berciu, Popa 1965, p. 178.

¹¹ IDR III/5, 30.

¹² IDR III/5, 319.

¹³ IDR III/5, 315, 317, 318.

¹⁴ IDR III/5, 319.

¹⁵ IDR III/5, 77, 270, 298.

¹⁶ apud Moga 1985, p. 155, 1; IDR III/5, 224; B lu 1978, p. 169.

¹⁷ CIL III, 1093 apud Tocilescu 1902, p. 24; Ardevan 1998, p. 329; IDR III/5, 240.

Dacii și genii legiunii XIII Gemina¹⁸. Piesele sunt simple, pe alocuri rudimentare. Două dintre ele prezintă litere cu urme de vopsea roșie. Atrag atenția cele două piese diferite puse de veteranul Marcus Ulpius Respectus pentru Iuppiter Optimus Maximus și pentru Diana Augusta împreună cu soția sa Aelia Valentina¹⁹.

În finalul discuției privind monumentele votive de la *Apulum* ne vom referi la cele trei altare ale lui C. Caerellius Sabinus, legat al legiunii XIII Gemina și ale soției acestuia, Fufidia Pollita²⁰. Cu un text al inscripției identic (exceptând, bineînțeles, divinitatea invocată), piesele au fost probabil realizate în același timp, de către același / aceeași meșter. Fragmentaritatea lor ne împiedică o analiză mai amănunțită, dar constatăm totuși tendința de personalizare a pieselor prin alegerea unor elemente de decor diferite.

Analizând aspectul general al monumentelor votive de la *Apulum* constatăm că nu putem întotdeauna să corelăm textul (divinitatea, statutul social al dedicantului, semnificația gestului acestuia) cu calitatea artistică a pieselor, uneori sobre, corecte, alteori rudimentare și neîngrijite. Chiar dacă am putut încadra monumentele în câteva tipuri majore pe baza caracteristicilor comune, nu se poate stabili o regulă general valabilă pentru maniera în care erau accesate aceste tipuri de către militari. În anumite situații indivizii au ales piese mai deosebite, fie ca material (marmură, gresie în locul calcarului), fie ca elemente de decor pentru a-și individualiza dedicațiile. Inaccesibilitatea întregului material epigrafic ca urmare a caracterului fragmentar a numeroase piese categoric împiedică asupra analizei noastre.

Câteva tipuri majore de monumente se regăsesc și la *Micia*, exprimând cu certitudine specificitatea atelierelor de piatră de aici, care deserveau deopotrivă civilii și militarii. În prima categorie (**Plan a VI**) se pot include altarele cu coronament și bază profilate, prezentând ornamente geometrice la nivelul capitelului. Inscripțiile, cu un caracter oficial evident, au fost ridicate de ofițeri romani pentru Iuppiter Optimus Maximus sau Diana²¹.

Altarele din piatră calcaroasă având capitelul ornamentat cu acrotere și motive vegetale au fost, coincidând sau nu, dedicate doar lui Silvanus și Liber Pater²², divinități foarte apropiate de militari, Silvanus fiind de altfel protectorul armatei, iar în timpul Imperiului și al Casei Imperiale. Toate altarele lui Silvanus din castele auxiliare din Dacia Superior provin din castrul de la *Micia*, ceea ce arată locul ocupat de această divinitate pentru soldații cantonați aici.

O a treia categorie (**Plan a VII**) este reprezentată de altarele cu capitel bogat decorat, cu semipalmete sau acrotere la colțuri, con de pin sau rozete dispuse central, eventual flancate de ornamente vegetale sau frunze de acant. Piese²³ sunt extrem de eterogene atât în ceea ce privește divinitățile, cât și calitatea dedicanților sau motivația ridicării altarelor. Fie că sunt puse pentru divinități oficiale romane sau pentru zeii armatei sau ai unității militare, de indivizi sau întreaga unitate militară, altarele votive din această categorie nu prezintă elemente deosebite sau particularități. Deși important sub aspectul

¹⁸ IDR III/5, 141, 146, 43.

¹⁹ IDR III/5, 180, 61.

²⁰ IDR III/5, 139, 107, 260.

²¹ IDR III/3, 262, fig. 195; 88, fig. 72; 138.

²² IDR III/3, 133, 105, 123.

²³ IDR III/3, 86, fig. 70; 139, fig. 109; 63; 68, fig. 55; 75; 90, fig. 74; Măghitan 1974, p. 144.

dedica iei, inscrip ia pentru Minerva Augusta i geniul cohorței II Flavia Commagenorum a *actarius*-ului Ianuarius²⁴ este scris neglijent, cu litere asimetrice i uneori incorecte. Chiar dac decorul fe ei centrale nu este cu mult diferit de celelalte altare, caracterul deosebit al piesei rezid în decorarea fe elor laterale cu ornamente sub forma unor frunze stilizate.

Tibiscum-ul ne ofer o imagine extrem de interesant raportat la ceea ce am constatat pân acum (**Plan a VIII**). În primul rând constat m un num r mare de monumente realizate din marmur , situa ie explicabil probabil prin vecin tatea carierei de marmur de la Bucova i deci accesibilitatea materialului, care pân acum am v zut c era utilizat numai pentru situa ii cu adev rat deosebite. Dou altare diferite la form i decor prezint acela i dedicant, i anume pe Aurelius Laecanius Paulinus²⁵, veteran, fost *custos armorum* în cohorta de vindelici. Acesta dedic dou inscrip ii, una pentru Iuppiter, i cea de-a doua pentru deus Sol Ierhabol, pus pentru s n tatea celor doi împ ra i afla i pe tron (probabil Caracalla i Geta, deci anii 211-212 p.Chr.). Pe altarul pentru Sol veteranul apare în calitate de decurion, calitate care nu este men ionat i pe altarul pentru Iuppiter, ceea ce înseamn c inscrip ia pentru Iuppiter este anterioar . Simplitatea acesteia (ca text) sugereaz c i motiva ia ridic rii sale a fost alta. Noul statut social impunea ridicarea unei inscrip ii pe m sur , de i nu putem s nu observ m scrierea stângace i inegalitatea literelor cu o m rime descresc toare.

Ultimele exemple la care ne vom referi pentru a ne testa validitatea ipotezelor provin de la Inl ceni (**Plan a IX**). Dup cum observam i în studiul nostru privind religia militarilor din Dacia, la Inl ceni întâlnim inscrip ii puse într-o majoritate covâr itoare de c tre prefec ii cohorței IIII Hispanorum doar pentru divinit i greco-romane: Iuppiter, Mars, Diana, Liber Pater. Calitatea dedican ilor i epitetele asociate divinit ilor (Augusta, Regina) sugereaz caracterul oficial al dedica iilor. Dat fiind fragmentaritatea sau starea precar a pieselor noi nu ne-am oprit decât asupra a 6 din totalul de 15 inscrip ii votive ridicate de militari aici. Dou dintre acestea, pentru Diana Augusta i Marte, au acela i dedicant (Titus Aelius Crescentianus²⁶) i prezint capitelul ornamentat geometric cu acrotere la col uri i baza cu profilatur simpl , scrierea fiind în ambele cazuri rudimentar . O a doua categorie de monumente este reprezentat de cele prezentând capitel i baz profilate, f r ornamenta ie. Ambele dedica ii au un caracter personal i pot fi puse în leg tur cu persoana prefectului P. Didius Italicus²⁷. Literele sunt diforme, iar scrierea neîngrijit . Ultimul tip de monumente este reprezentat de altarele cu capitel profilat ornamentat i baz profilat simpl ²⁸. De i caracterul oficial al dedica iilor pentru Diana Augusta i Iuppiter Optimus Maximus este evident, i aceste monumente se caracterizeaz prin stâng cia realiz rii decorului i aspectul general rudimentar al piesei. De altfel, toate piesele de la Inl ceni au o slab calitate artistic , atât referitor la modul în care este realizat decorul, cât i la scriere.

Ce concluzii se pot desprinde din analiza întreprins ? În primul rând militarii au accesat acelea i monumente care erau destinate i civililor, f r a putea vorbi de ateliere militare sau care deserveau strict militarii, fapt care reiese din compara ia cu altarele existente

²⁴ IDR III/3, 111, fig. 86.

²⁵ IDR III/1, 138, fig. 107; 137, fig. 106.

²⁶ IDR III/4, 272, fig. 166; 285, fig. 176; Gudea 1979, p. 202, 9, 7.

²⁷ IDR III/4, 274; 284, fig. 168; Gudea 1979, p. 203, 10.

²⁸ IDR III/4, 273, fig. 167; 277, fig. 170; Gudea 1979, p. 202, 8; 204, 17; Szekely 1978, p. 441.

în mediul civil, unde reg sim acelea i forme, decor, uneori chiar piese prezentând acelea i stâng cii (de exemplu la *Apulum* altarele inscrip ionate pe capitel i pe baz). Nu putem identifica o regul general valabil privitoare la corela ia dintre tipul de monument, statutul social al dedicantului, ra iunea care a stat la baza ridic rii altarului i divinitatea invocat . În unele situa ii, pu ine la num r, am putut totu i constata c închinând un altar pentru o divinitate mai important pentru armat sau stat dedican ii au optat fie pentru un material mai bun (marmura), pentru piese de mai mari dimensiuni sau cu un decor mai bogat. Accesibilitatea materialului a f cut ca la *Tibiscum* majoritatea pieselor s fie de marmur , indiferent de pozi ia social a dedicantului, în timp ce la *Apulum* s-a folosit cu prec dere calcarul. Un caz aparte îl reprezint centrul militar de la Inl ceni, unde de i toate monumentele au fost puse pentru divinit i oficiale, ale statului sau armatei de c tre comandan ii unit ii militare, acestea sunt simple i rudimentare ca decor sau inscrip ionare a textului. Categorie, în toate situa iile invocate talentul i îndemânarea me terilor pietrari î i spun cuvântul, îns nu trebuie s neglijm nici rolul comanditarilor care pl teau costul unui monument imperfect.

Revenind la ceea ce afirmam la început, i anume c dincolo de politica existent pe plan religios, promovat de statul roman prin conducerea provincial , indivizii aveau o via religioas proprie, desf urat , permis i tolerat odat ce obliga iile fa de stat au fost îndeplinite, suntem de p rere c aceasta ar fi o posibil explica ie pentru aspectul monumentelor votive puse de militari. Ridicarea unui monument constituie o declara ie a responsabilit ii. Fie c la baza acestui gest au stat ra iuni personale sau o sarcin de serviciu, punerea unei inscrip ii reprezint ducerea la bun sfâr it a unei îndatoriri. Formal, procedural, dedicantul s-a achitat de sarcina sa odat ce textul a fost inscrip ionat i monumentul a ezat la locul s u. Gestul de a pune monumentul i mesajul inscrip ionat pe acesta sunt astfel cele care prevaleaz i nu forma sau decorul monumentului.

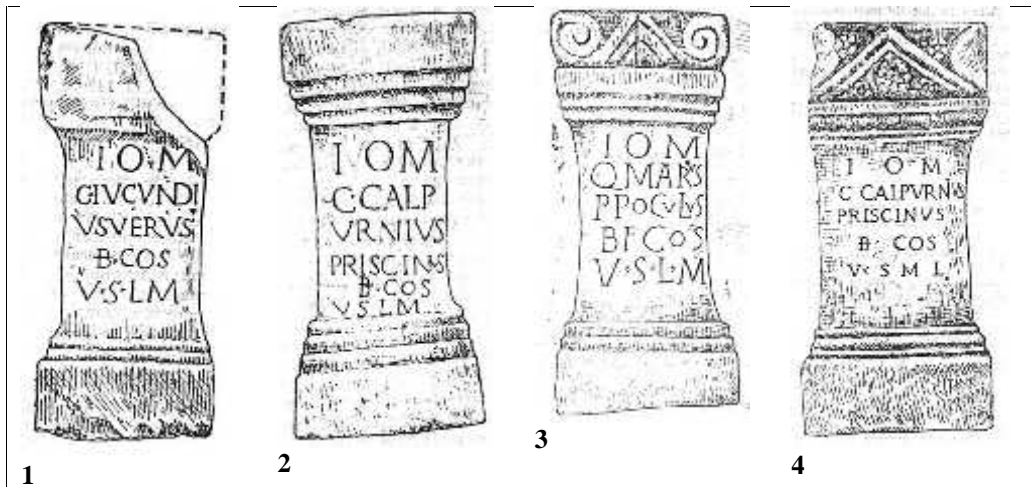
Bibliografie

- Ardevan 1998 Ardevan, Radu, *Via a municipal în Dacia Roman* , Ed. Mirton, Timi oara.
- B lu 1978 B lu , C.L., *Un tubicen al legiunii a XIII-a Gemina la Apulum*, Apulum XVI, p. 169-174.
- Berciu, Popa 1965 Berciu, I., Popa, Al., *Monumente epigrafice din Apulum*, Apulum 5, p. 167-202.
- Coci , Ursu iu, Cosma, Ardevan 2003 Coci , S., Ursu iu, A., Cosma, C., Ardevan, R., *Area sacra de la H bad*, în P. Damian (Ed.), *Alburnus Maior*, vol. I, Bucure ti, p. 149-191.
- Gudea 1979 Gudea, Nicolae, *Castrul roman de la Inl ceni*, ActaMP III, p. 149-273.
- M rghitan 1974 M rghitan, L., *O inscrip ie descoperit la Micia*, SCIVA 25, 1, p. 143-149.
- Moga 1985 Moga, V., *Din istoria militar a Daciei romane. Legiunea a XIIIa Gemina*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca.
- Piso 1981 Piso, I., *Epigraphica (XIII). Inscriptions d'Apulum*, ActaMN, 18, p. 443-449.
- Sanie 1981 Sanie, S., *Culte orientate în Dacia roman* , Ed. tiin ific i Enciclopedic , Bucure ti.

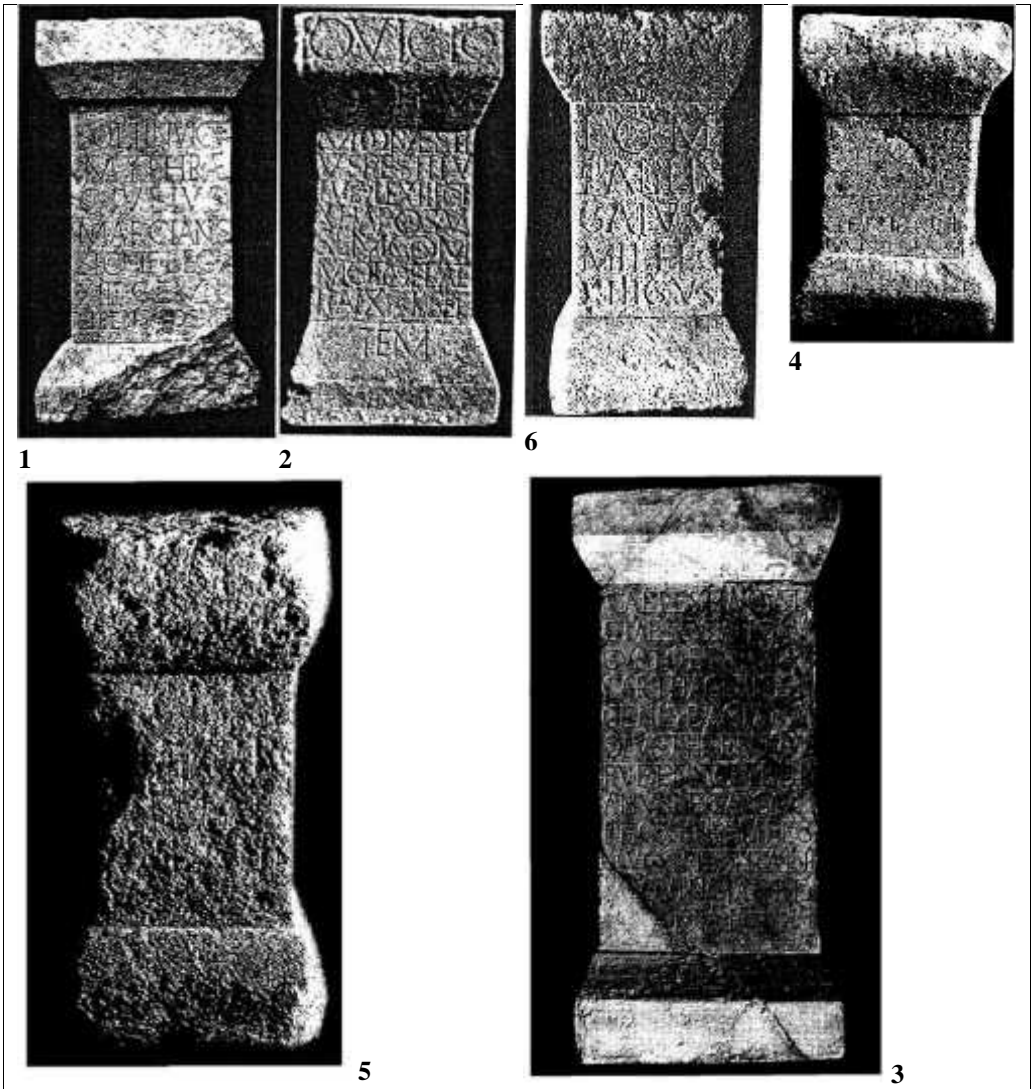
- Szekely 1978 Szekely, Zoltan, *Noi descoperiri epigrafice de la Inl ceni (jud. Harghita)*, SCIVA 29, 3, p. 441-443.
- tef nescu-Oni iu 2009 tef nescu-Oni iu, Atalia, *Religia militarilor din Dacia Roman*, Ed. Excelsior Art, Timi oara.
- Tatarkiewicz 2003 Tatarkiewicz, Anna, *Soldats et le culte de Mithra dans les provinces Mésie Supérieure, Mésie Inférieure et Dacie à la lumière des inscriptions*, Novensia 14, p. 241-249.
- Tocilescu 1902 Tocilescu, Gr., *Monumentele epigrafice i sculpturale ale Muzeului Na ional de Antichit i. Partea I. Monumentele epigrafice*, Bucure ti.
- Wollmann 1985-1986 Wollmann, V., *Un lucus la Alburnus Maior*, AIIAC 17, p. 253-295.

Lista ilustra iilor

- Plan a I - Altare de la *Alburnus Maior* (apud Wollmann 1985-1986).
- Plan a II-V - Altare ale militarilor la *Apulum* (apud IDR III/5).
- Plan a VI-VII - Monumente de la *Micia* (apud IDR III/3).
- Plan a VIII - Monumente votive de la *Tibiscum* (apud IDR III/1).
- Plan a IX - Altare votive ale militarilor la Inl ceni (apud IDR III/4).

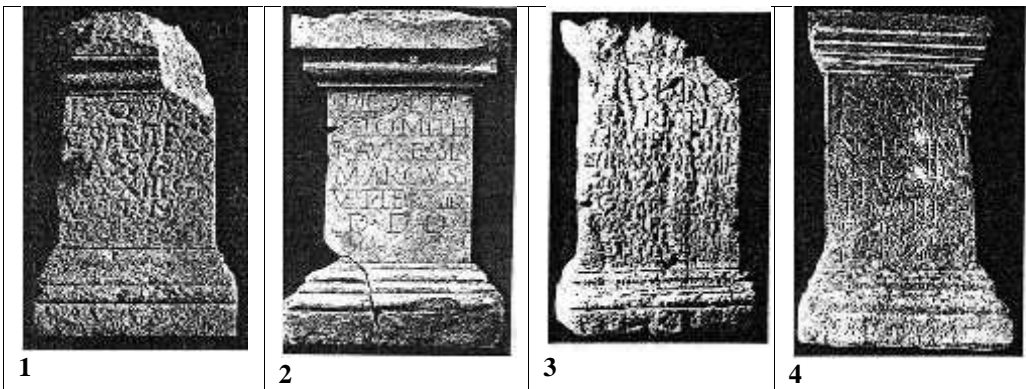
Pl. I

Pl. II

Pl. III

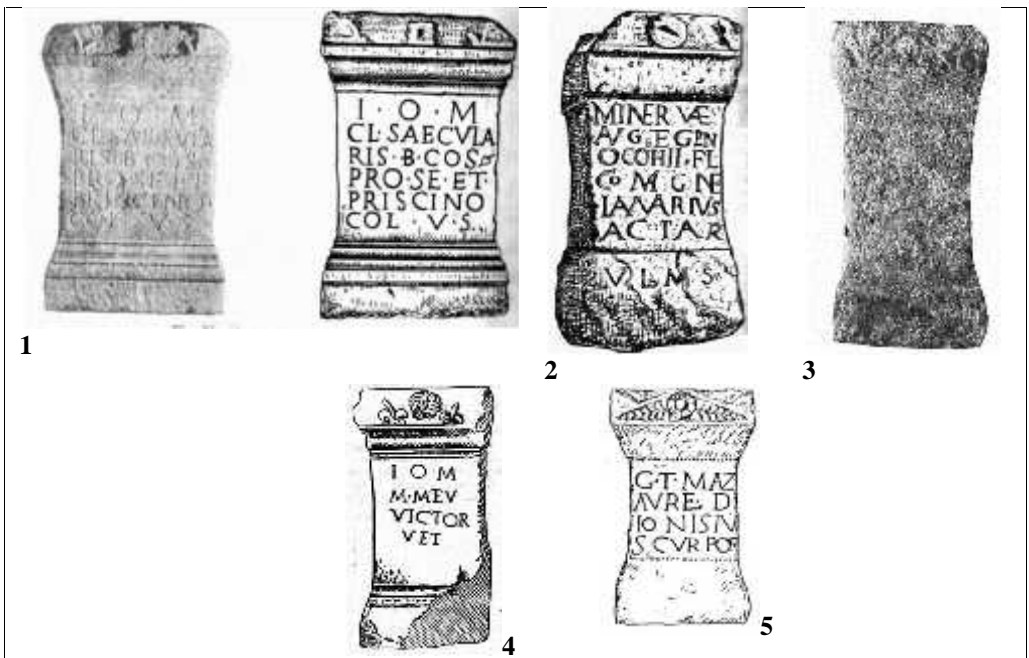
Pl. IV

Pl. V

PL. VI

PL. VII

PL. VIII

PL. IX